

TIL OLAM MANZARASI KONSEPTUAL OLAM MANZARASINING TARKIBIY QISMI SIFATIDA

Ismatullayeva Iroda Izatullayevna

Toshkent davlat transport universiteti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.22675494>

Annotatsiya: Mazkur maqolada til olam manzarasi va konseptual olam manzarasi o'rtasidagi munosabat masalasi kognitiv va lingvomadaniy yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Insonning borliqni idrok etishi, uni ongida qayta ishlashi va til vositasida ifodalashi natijasida shakllanuvchi bilimlar tizimi olam manzarasining asosini tashkil etishi yoritiladi. Til olam manzarasi konseptual olam manzarasining bevosita aynan nusxasi emas, balki inson tomonidan idrok etilgan, anglangan va muayyan milliy-madaniy tajriba asosida talqin qilingan borliqning lisoniy ifodasi sifatida izohlanadi. Shuningdek, konseptning mazmuni, uning tushuncha, obraz, assotsiatsiya, emotsional-baholovchi va lingvomadaniy komponentlari o'zbek tilshunosligidagi qarashlar bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi. Sh. Safarov, N. Mahmudov, D. Xudoyberganova, O'. Q. Yusupov va A. Mamatovlarning til, tafakkur, konsept va madaniyat munosabatlariga doir ilmiy qarashlari tahlilga jalb etiladi. Til olam manzarasining shakllanishida tabiat, madaniyat va insonning bilish faoliyati muhim omillar sifatida belgilanadi.

Kalit so'zlar: olam manzarasi, til olam manzarasi, konseptual olam manzarasi, konsept, kognitiv tilshunoslik, lingvomadaniyat, til va tafakkur, milliy-madaniy xususiyat, konseptual tizim, lisoniy idrok.

Аннотация: В данной статье на основе когнитивного и лингвокультурологического подходов анализируется вопрос о соотношении языковой картины мира и концептуальной картины мира. Освещается, что система знаний, формирующаяся в результате восприятия человеком действительности, ее переработки в сознании и выражения средствами

языка, составляет основу картины мира. Языковая картина мира интерпретируется не как точная копия концептуальной картины мира, а как языковое выражение действительности, воспринятой, осмысленной и интерпретированной человеком на основе определенного национально-культурного опыта. Также рассматривается содержание концепта, его понятийный, образный, ассоциативный, эмоционально-оценочный и лингвокультурный компоненты в связи со взглядами, существующими в узбекском языкознании. К анализу привлекаются научные взгляды Ш. Сафарова, Н. Махмудова, Д. Худойберггановой, У. К. Юсупова и А. Маматова на взаимосвязь языка, мышления, концепта и культуры. Природа, культура и познавательная деятельность человека определяются в качестве важных факторов формирования языковой картины мира.

Ключевые слова: картина мира, языковая картина мира, концептуальная картина мира, концепт, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, язык и мышление, национально-культурная специфика, концептуальная система, языковое восприятие.

Abstract: This article analyzes the relationship between the linguistic picture of the world and the conceptual picture of the world based on cognitive and linguacultural approaches. It highlights that the system of knowledge formed as a result of human perception of reality, its cognitive processing, and its expression through language constitutes the foundation of the world picture. The linguistic picture of the world is interpreted not as an exact replica of the conceptual picture of the world, but as a linguistic expression of reality perceived, comprehended, and interpreted by humans based on specific national-cultural experience. Furthermore, the content of the concept—including its conceptual, image, associative, emotional-evaluative, and linguacultural components—is examined in relation to the perspectives in Uzbek linguistics. The scientific views of Sh. Safarov, N. Mahmudov, D. Khudoyberganova, U. K. Yusupov, and A. Mamatov regarding the relationship

between language, thought, concept, and culture are drawn into the analysis. Nature, culture, and human cognitive activity are defined as crucial factors in the formation of the linguistic picture of the world.

Keywords: *picture of the world, linguistic picture of the world, conceptual picture of the world, concept, cognitive linguistics, linguaculture, language and thought, national-cultural characteristic, conceptual system, linguistic perception.*

KIRISH

Inson borliqni anglash, uni baholash va o'z tajribasini boshqalarga yetkazish jarayonida muayyan bilimlar, tasavvurlar, qarashlar va qadriyatlar tizimini shakllantiradi. Mazkur tizim tilshunoslik, falsafa, psixologiya, antropologiya va boshqa fanlarda turli terminlar bilan ifodalangan bo'lsa-da, uning umumiy mazmuni insonning borliq haqidagi yaxlit tasavvurini anglatadi. Shu nuqtayi nazardan, olam manzarasi inson ongida mavjud bo'lgan borliq haqidagi bilim va tasavvurlarning tizimli ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi. Insonning borliqni idrok etishi faqat obyektiv voqelikning ongda aks etishi bilan chegaralanmaydi. U mavjud hodisalarni o'zining tajribasi, bilimlari, madaniy muhiti, ijtimoiy munosabatlari va qadriyatlari asosida qayta talqin qiladi. Natijada obyektiv borliqning inson ongidagi individual va ijtimoiy talqini yuzaga keladi. Ushbu talqin esa til vositasida ifodalanib, ma'lum bir xalqning til olam manzarasini shakllantiradi.

Shu jihatdan til olam manzarasi va konseptual olam manzarasini aynanlashtirish to'g'ri emas. Konseptual olam manzarasi insonning bilish faoliyati natijasida shakllangan bilim va tasavvurlarning kengroq tizimini ifodalasa, til olam manzarasi ana shu bilimlarning til birliklari orqali ifodalangan va muayyan xalqning tarixiy-madaniy tajribasi bilan boyigan ko'rinishidir. Mazkur farqlash dastlab rus va G'arb tilshunosligida faol o'rganilgan bo'lsa, bugungi o'zbek tilshunosligida ham til, tafakkur, konsept va madaniyat munosabatlarini antropotsentrik hamda kognitiv paradigmlar asosida tadqiq etish keng rivojlanmoqda.

Til olam manzarasini tushunish uchun, avvalo, inson ongida shakllanuvchi konseptual tizim mohiyatiga e'tibor qaratish lozim. Inson atrofidagi predmet va hodisalarni bevosita sezgi organlari orqali qabul qiladi, ularni tafakkur yordamida umumlashtiradi, muayyan belgilar asosida guruhlaydi va natijada ular haqida bilim hosil qiladi. Ushbu bilimlar keyinchalik ongda muayyan konseptual birliklar sifatida shakllanadi.

Konseptual olam manzarasi doimiy va o'zgarmas hodisa emas. Insonning ilmiy, ijtimoiy, madaniy va amaliy faoliyati rivojlangan sari uning borliq haqidagi bilimlari ham boyib boradi. Til esa ushbu bilimlarning muayyan qismini saqlash, nomlash va kommunikativ jarayonda uzatish imkonini beradi.

Til olam manzarasining o'ziga xos jihati shundaki, u faqat ilmiy bilimlarni emas, balki xalqning kundalik hayot tajribasi, qadriyatlari, urf-odatlarini, an'analari, ramzlari va tarixiy xotirasini ham aks ettiradi. Shu sababli bir xil obyektiv voqelik turli tillarda turlicha nomlanishi, turli semantik belgilar asosida tavsiflanishi yoki turli assotsiatsiyalar bilan bog'lanishi mumkin.

Demak, til olam manzarasi obyektiv borliqning mexanik aksi emas. U insonning borliqni idrok etishi, anglash va talqin qilish faoliyatining natijasidir. Til birliklari orqali borliqning muayyan jihatlari ajratib ko'rsatiladi, nomlanadi va milliy-madaniy tajriba asosida mazmunan boyitiladi.

Zamonaviy tilshunoslikda tilni faqat aloqa vositasi sifatida emas, balki insonning bilish faoliyati bilan uzviy bog'langan tizim sifatida o'rganish antropotsentrik va kognitiv yondashuvlarning shakllanishiga olib keldi. Kognitiv tilshunoslik insonning bilim hosil qilishi, uni saqlashi, qayta ishlashi va til vositasida ifodalash jarayonlarini tadqiq etadi.

O'zbek tilshunosi Sh. Safarov kognitiv tilshunoslikning asosiy vazifalaridan birini til orqali bilim olish, uni saqlash, amalda qo'llash va uzatish jarayonlarini inson tafakkuri bilan bog'liq holda o'rganish bilan izohlaydi. Olimning

yondashuvda til tizimi inson ongida kechadigan bilish jarayonlari bilan bevosita aloqador hodisa sifatida talqin qilinadi.

Bu nuqtayi nazardan konsept inson tafakkuri va til o'rtasidagi muhim bog'lovchi birliklardan biridir. Sh. Safarov qarashlarida konsept tushuncha, obraz va lisoniy ma'no umumlashmasi sifatida namoyon bo'ladi. Demak, konsept faqat mantiqiy tushunchani emas, balki insonning muayyan obyekt yoki hodisa haqidagi obrazli va lisoniy tasavvurlarini ham qamrab oladi.

O'zbek tilshunosligida til va milliy tafakkur, til va madaniyat, til birliklarining milliy-madaniy xususiyatlarini o'rganish masalalariga keyingi yillarda alohida e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, antropotsentrik paradigma doirasida inson omili, uning tafakkuri, madaniy tajribasi va dunyoni idrok etish usullari til hodisalarining muhim izohi sifatida qaralmoqda.

N. Mahmudovning til va madaniyat munosabatlariga oid tadqiqotlarida tilning milliy tafakkur va madaniy tajribani ifodalashdagi o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. Tilni mukammal tadqiq etish jarayonida uni xalqning tarixiy, ijtimoiy va madaniy hayotidan ajratib o'rganish mumkin emas. Mazkur qarash til olam manzarasining shakllanishida milliy-madaniy omilning muhimligini ko'rsatadi.

D. Xudoyberganovanning lingvomadaniy tadqiqotlari esa til birliklarini xalq mentaliteti, milliy dunyoqarashi va ruhiyati bilan bog'liq holda o'rganish zarurligini ko'rsatadi. O'zbek lingvomadaniyatshunosligining shakllanishi jarayonida til birliklarining milliy tafakkur va qadriyatlar bilan aloqasini ochib beruvchi tadqiqotlar muhim o'rin egallagan.

Shunday qilib, o'zbek tilshunosligidagi mazkur qarashlar til olam manzarasini faqat leksik yoki grammatik hodisa sifatida emas, balki til – tafakkur – madaniyat – inson munosabatlari doirasida o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Turli xalqlar bir xil obyektiv borliqda yashasalar-da, uni idrok etish va ifodalash usullarida sezilarli farqlar mavjud. Buning sababi shundaki, insonning

borliq haqidagi tasavvurlari uning yashash muhiti, tarixiy tajribasi, madaniy qadriyatlari, ijtimoiy munosabatlari va milliy an'analari bilan uzviy bog'liq.

Til olam manzarasining milliy xususiyati, avvalo, leksik birliklar, frazeologizmlar, maqol va matallar, metaforalar, ramziy ifodalar hamda badiiy matnlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Muayyan xalq uchun muhim bo'lgan predmet yoki hodisa til tizimida kengroq va ko'proq semantik aloqalar orqali ifodalanishi mumkin. Masalan, o'zbek madaniyatida *non, ona, ota, yurt, el, Vatan, mahalla, mehmon, duo, or-nomus* kabi birliklar oddiy nominativ birliklardan tashqari, keng lingvomadaniy mazmunga ega. Ularning ma'nosi lug'aviy izoh bilan to'liq chegaralanmaydi. Mazkur birliklar xalqning tarixiy tajribasi, ijtimoiy munosabatlari va qadriyatlari bilan bog'langan ko'plab assotsiativ va baholovchi komponentlarni ham faollashtiradi. Shu jihatdan konseptning milliy-madaniy mazmuni aynan uning qo'shimcha assotsiativ, emotsional, baholovchi va ramziy qatlamlarida yaqqol namoyon bo'ladi.

Konsept va til olam manzarasining verbal ifodasi desak mubolag'a bo'lmaydi.

Konsept ongda mavjud bo'lgan mental tuzilma bo'lsa, uning tilda namoyon bo'lishi verbalizatsiya jarayoni orqali amalga oshadi. Bitta konsept turli darajadagi til birliklari yordamida ifodalanishi mumkin. U alohida so'z, birikma, frazeologik birlik, maqol, matal, metafora, ramziy ifoda yoki kengroq matn shaklida verbalizatsiyalanadi. Zamonaviy o'zbek tadqiqotlarida ham konseptning bunday ko'p vositali verbalizatsiyasi qayd etilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, konseptni tadqiq etishda faqat uning lug'aviy nomini aniqlash bilan chegaralanish yetarli emas. Konseptning mazmunini ochish uchun uning sinonimik qatori, frazeologik birikmalardagi namoyon bo'lishi, maqollardagi ifodasi, metaforik qo'llanishi, badiiy matndagi kontekstual xususiyatlari va assotsiativ aloqalarini ham o'rganish zarur. Bunday yondashuv konseptning yadrosi va periferiyasini aniqlashga imkon beradi. Konseptning yadrosida nisbatan umumiy va barqaror mazmuniy belgilar joylashsa,

periferik qatlamida muayyan xalq yoki madaniyatga xos bo'lgan assotsiativ, emotsional va baholovchi belgilar ko'proq namoyon bo'ladi.

Yuqoridagi nazariy qarashlar "Vatan" konseptini ingliz va o'zbek tillarida qiyosiy o'rganish uchun ham muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

"Vatan" tushunchasi faqat muayyan geografik hudud yoki davlat hududini anglatadigan nominativ birlik sifatida talqin qilinsa, uning konseptual mazmunining katta qismi e'tibordan chetda qoladi. Chunki mazkur konsept tarkibida *yurt, ona zamin, tug'ilgan joy, xalq, el, oila, ajdodlar, tarixiy xotira, milliy qadriyatlar, sadoqat, vatanparvarlik, burch, fidoyilik* kabi mazmuniy komponentlar ham shakllanadi. O'zbek tilidagi "Vatan" konseptining lingvomadaniy mazmunida shaxsiy va jamoaviy xotira, ajdodlar merosi, xalq va yurtga daxldorlik, sadoqat hamda fidoyilik kabi belgilar muhim o'rin egallashi mumkin. Ingliz tilidagi *motherland, homeland, country, nation, home* kabi birliklarning semantik va konseptual aloqalari esa mazkur tushunchaning boshqa madaniy kontekstlarda qanday verbalizatsiya qilinishini ko'rsatishga imkon beradi. Shu sababli "Motherland\Vatan" konseptini qiyosiy o'rganishda faqat lug'atdagi tarjima ekvivalentlarini taqqoslash emas, balki ushbu birliklar atrofida shakllangan konseptual, assotsiativ, emotsional va milliy-madaniy qatlamlarni aniqlash muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. – №3.
2. Mahmudov N. Til va madaniyat. – Toshkent: Fan, 2007.
3. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006.
4. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013.
5. Xudoyberganova D. O'zbek tilida lingvomadaniy birliklar tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2015.

6. Yusupov O'. Q. Ma'no, tushuncha, konsept va lingvokulturologiya atamalari xususida // Stilistika tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlarida. – Toshkent, 2011.
7. Berdnikova D. V. Языковая картина мира как часть концептуальной картины мира.
8. Апресян Ю. Д. Избранные труды. – М.: Языки русской культуры, 1995.
9. Гумбольдт В. О. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества. – М., 1984.
10. Кубрякова Е. С. Языковая картина мира как особый способ репрезентации образа мира в сознании человека // Вестник Чувашского государственного педагогического университета. – 2003. – №4.
11. Lado R. Linguistics Across Cultures. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1957.